

ایران در عصر امامان

نویسنده: احسان ناظم بکایی

مدیر هنری: سلمان رئیس عبداللہی
تصویرگر: حسن روح الامین

مشاوران علمی: علی بهرامیان، دکتر رسول جعفریان
ویراستار: داریوش دل آرا
تهیه‌ی نمایه: فاطمه میرزایی

لیتوگرافی: اطلس
چاپ: صبا
صحافی: رنوف
شمارگان: ۱۵۰۰
نوبت چاپ: سوم، ۱۴۰۲

با تشکر از:

دکتر محمدرضا سنگری، دکتر محمد حسین رجبی دوانی
دکتر محمدرضا زائری، دکتر محمدرضا مخبر دزفولی

سعیده نیک‌اختر، احسان رضایی، حسام ناظم بکایی
سیمین جعفری فروزینیان، محسن حسام‌مظاہری
محمدحسین مشکوری، گلناز شریفی، مسعود فرخ‌زاده، سمانه نیک‌اختر

سرشناسه: ناظم بکایی، احسان، ۱۳۶۰
عنوان و نام پدیدآور: ایران در عصر امامان؛ نویسنده: احسان ناظم بکایی؛
مدیر هنری: سلمان رئیس عبداللہی؛ تصویرگر: حسن روح الامین؛
مشاوران علمی: علی بهرامیان، رسول جعفریان؛ ویراستار: داریوش دل آرا.
مشخصات نشر: تهران: نشر سایان، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری: ۲۹۶ص: مصور (رنگی)؛ ۲۹×۲۲ سم.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۲۶۹-۸۸-۵
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
موضوع: اسلام - ایران - تاریخ
Islam - Iran - History
ایرانیان و چهارده معصوم
Iranians and Fourteen Innocents of Shiite
تمدن اسلامی - تأثیر ایران
Islamic civilization - Iranian influences
اسلام - ایران - تاریخ - از آغاز تا قرن ۴ق.
Islam - Iran - History - To 10th century
اسلام - تاریخ - از آغاز تا قرن ۴ق. - گاه‌شماری
Islam - History - To 10th century - Chronology
سوگواری‌ها - ایران - آداب و رسوم
Mourning etiquette - Iran
موضوع: ایران - تاریخ - پس از اسلام، ۱۲-۳۲۹ق.
Iran - History - Islamic era, 633-933
رده‌بندی کنگره: BP ۴/۱۵
رده‌بندی دیویی: ۹۱۶۵۵/۲۹۷
شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۸۷۸۷۱۴۲

راهنمای خرید

انتشارات سایان: خیابان کارگر شمالی، نرسیده به بلوار کشاورز، خیابان قدر، پلاک ۴، واحد یک
انتشارات کتابستان: خیابان انقلاب، خیابان شهید لبافی نژاد، بین ۱۲ فروردین و منیری جاوید، پلاک ۱۹۱
مدیر توزیع: سجاد قاسمی (۰۹۱۲۷۲۳۷۵۰۹)
تلفن: ۶۶۴۲۴۰۳۱ - ۶۶۴۲۴۰۳۲ - ۶۶۹۰۲۷۶۷

فروش اینترنتی: www.Cyanpub.ir
ارسال به تهران: ۶۶۴۲۴۰۳۱ • شهرستان‌ها: ۶۶۹۰۲۷۶۷

آدرس مراکز فروش این کتاب در شهرستان‌ها را از این شماره تلفن بخواهید:
۰۹۱۲۷۲۳۷۵۰۹

© تمام حقوق برای انتشارات سایان محفوظ است.
هر گونه اقتباس و استفاده از تصاویر و محتوای این اثر منوط به کسب اجازه‌ی کتبی از ناشر است.
www.cyanpub.ir @cyanpub

فهرست

پیش‌گفتار
ایران روی پل تاریخ
تاریخ قوم عرب

۶
۱۰
۱۶

۲۳ سال قبل از هجرت تا ۴۰ هجری ۲۲

داستان دوستان

گاه‌شمار

۲۴

سال‌های ساسانی

۲۸

تولد در کعبه

۲۸

آخرین شاه مقتدر ایران

۲۸

دو پسرعمو

۲۸

در خانه‌ی محمّد

۲۸

بخوان به نام او

۲۹

روزگار سخت

۳۰

اتحاد علیه آتشگاه

۳۰

دعوت‌نامه‌ای از مدینه

۳۰

محمّد کجاست؟

۳۱

تأسیس حکومت

۳۲

مهاجران در برابر قریش

۳۲

به انتقام روز بدر!

۳۳

داماد پسرعمو

۳۳

اُحد در برابر بدر

۳۳

نجات با ایده‌های ایرانی

۳۴

فکر سلمان، ضربه‌ی علی

۳۴

تاوان عهدشکنی

۳۵

آخرین قبیله

۳۵

■ مسیر حرکت سلمان فارسی

هشت هزار کیلومتر سرگشتگی

۳۶

از محمّد به ایران

۳۸

پایان خسروپرویز

۳۸

اسلام در مکه، بحران در تیسفون

۳۹

تخت لرزان سلطنت

۳۹

سفر به یمن

۳۹

در آب‌گیر خُم

۳۹

زیر سقف خلافت

۴۲

اسلام بعد از پیامبر

۴۲

دادگاه فدک

۴۳

عُمر، جانشین ابوبکر

۴۳

فصل فتوحات

۴۵

رو در روی روم

۴۵

۴ سال؛ ۱۰ پادشاه

۴۵

تاج‌گذاری در استخر

۴۵

از ایران نگویند!

۴۶

مقصد؛ قادسیه

۴۶

عرب‌ها در تیسفون

۴۷

نبردهای بی‌سرانجام

۴۷

■ پایان سلسله‌ی ۴۲۷ ساله‌ی ساسانیان

۴۹

چرا ایران سقوط کرد؟

۴۹

تأثیر ایرانی‌ها بر حکومت

۵۰

عُمر تحت تأثیر انوشیروان

۵۱

رونوشت از ساختار ایرانی

۵۱

آغاز شکاف طبقاتی

۵۱

شورای شش‌نفره

۵۱

انتخاب یا انتصاب؟

۵۱

دوست ایران

۵۲

خلافت خانوادگی

۵۲

روزگار عثمان

۵۳

بازگشت به پایتخت

۵۳

سکوت مدینه، قتل خلیفه

۵۳

شَرّ شتر!

۵۶

بن‌بست بصره

۵۷

خروج از مدینه

۵۷

شتر در مرکز

۵۷

افساری در دستان

۵۷

عایشه، به خانه برگرد!

۵۸

کوفه‌ی جوان در انتظار خلیفه

۵۸

در میانه‌ی سرزمین‌های اسلامی

۵۸

جایای ایران و روم

۵۸

مدعیان مدینه

۵۹

■ پایگاهی با معماری ایرانی که برای فتح ایران ساخته شد

کوفه، شهر تکه‌تکه

۶۰

نبرد در میدانگاه ایران و روم

۶۴

صف‌بندی در صفین

۶۴

جنگ بر سر آب

۶۴

هفته‌ی خونین

۶۴

پایان تلخ جنگ

۶۵

روزگار کوفه

۶۶

مذاکرات دومة الجندل

۶۷

خوارج ایرانی

۶۷

قتل مالک اشتر

۶۷

جنگ واپسین

۶۷

پایان یک دوران

۶۷

■ غذاهای ایرانی که وارد فرهنگ غذایی اسلام شده‌اند

۶۸

آشپزی ایرانی

۶۸

سال ۳ تا ۵۰ هجری ۷۰

هفت ماه خلافت

گاه‌شمار

۷۲

اولین حسن!

۷۴

کوفه در برابر شام

۷۵

■ یار ایرانی سه امام نخست شیعیان

۷۸

میثم تمار

۷۸

خرمافروش کوفه

۷۸

مردی بر دار

۷۸

دشمنان ایران

۸۰

معاویه در کوفه

۸۰

نبرد با تمدن ایرانی

۸۱

شرط حکومت بر ایران

۸۱

پسر سمیه

۸۲

تنها عرب باسواد بصره

۸۲

۱۲۲	■ درباره‌ی هنر شبیه‌خوانی
۱۲۲	تعزیه در ایران
۱۲۳	شبیه‌خوان
۱۲۴	مجلس (دستگاه)
۱۲۴	نسخه (فیلم‌نامه)
۱۲۵	رموز داستان‌های تعزیه
۱۲۶	نسخه‌های منسوخ
۱۲۶	زنان تعزیه‌خوان
۱۲۷	موسیقی

میراث کربلا

۱۳۰	گاه‌شمار
۱۳۲	عبور از بحران
۱۳۲	از شهر ری تا بقیع
۱۳۲	با کاروان کربلا
۱۳۲	آغاز مأموریت تازه
۱۳۴	■ منزل به منزل با کاروان کربلا
۱۳۴	سفر ۴۶۰۰ کیلومتری
۱۳۸	تبعات کربلا
۱۳۸	دمشق؛ جنگ داخلی بنی‌امیه
۱۳۹	بصره؛ خروش علیه ابن زیاد
۱۳۹	مدینه؛ خیزش دیر هنگام
۱۴۰	مکه؛ خانه‌ای که دو بار سوخت
۱۴۲	■ منتقم خون شهدای کربلا
۱۴۲	مختار ثقفی
۱۴۲	مختار در مکه
۱۴۳	قیام با کمک ایرانی‌ها
۱۴۴	ورود به اروپا
۱۴۴	راهکارهایی برای ماندن
۱۴۵	صحیفه‌ی سجادیه

۱۰۲	استراتژی عاشورا
۱۰۲	تاکتیک‌های پیش از جنگ
۱۰۳	تاکتیک‌های شب جنگ
۱۰۳	تاکتیک‌های روز جنگ
۱۰۴	■ چیدمان دو سپاه در نبرد کربلا
۱۰۴	روز دهم
۱۰۶	■ ایرانی‌هایی که در کربلا شهید شدند
۱۰۶	چهار ایرانی
۱۰۶	اسلم بن عمرو
۱۰۷	رافع بن عبدالله آزدی
۱۰۷	عبدالرحمن بن عبدالله بن کدر یزنی
۱۰۷	جابر بن حجاج تیمی
۱۱۰	■ سابقه‌ی سوگواری
۱۱۰	پیوند تشیع و ایران
۱۱۰	آغاز یک جریان
۱۱۰	عاشورا، تعطیل رسمی
۱۱۰	توسعه‌ی مناسک
۱۱۱	سوگواری سلطانی
۱۱۲	■ مکان و محتوای سوگواری
۱۱۲	تکیه تا حسینیه
۱۱۲	تکیه
۱۱۲	حسینیه
۱۱۲	محتوای عزاداری
۱۱۴	■ مناسک سوگواری
۱۱۴	نمایش آیین‌های عزای
۱۱۴	سینه‌زنی
۱۱۴	سنگ‌زنی
۱۱۴	نخل‌گردانی
۱۱۵	زنجیر زنی
۱۱۵	مشعل‌گردانی
۱۱۶	■ نشانه‌های سوگواری
۱۱۶	هنر آیینی
۱۱۶	زنجیر
۱۱۶	توغ
۱۱۷	عَلَم
۱۱۸	■ مناصب سوگواری
۱۱۸	حرفه‌های موروثی
۱۱۸	نقالی
۱۱۸	چاووش‌خوانی
۱۱۹	پرده‌خوانی
۱۱۹	سقای

تندیس فلزی گوزن یا
آهو روی «علامت»

۸۳	مراقب ایرانی‌ها باشید!
۸۳	قاتل: همسر!
۸۶	از تبار حسن
۸۶	حسنی‌ها محبوب شمال
۸۷	پیش به سوی اطلس
۸۸	■ مسجد جامع دمشق
۸۸	نشانه‌های ایرانی در مسجد اموی

سیاوش شیعه

۹۲	گاه‌شمار
۹۴	دو برادر
۹۵	حکومت معاویه
۹۵	جنگ‌های تابستانی
۹۶	شهرها، قبل از عاشورا
۹۶	بصره؛ سپاه دو نفره
۹۶	مکه؛ میدان سیاست
۹۷	مدینه؛ گوشه‌نشینی
۹۷	دمشق؛ اطاعت بی‌چون‌وچرا
۹۷	مصر؛ به‌دنبال غنایم آفریقا
۹۸	مقصد؛ کوفه
۹۸	سودای احیای قدرت
۹۹	تاکتیک‌های ابن‌زیاد
۹۹	سپاه کوفه در کربلا
۱۰۰	ایرانی‌ها کجای ماجرا بودند؟
۱۰۰	خراسان؛ مالیاتی به ارزش هفت تُن طلا
۱۰۰	سیستان؛ اهریمن را دیدیم!
۱۰۱	خوزستان؛ در دست خوارج
۱۰۱	مرکز ایران؛ سودای عمر بن سعد
۱۰۱	آذربایجان؛ آرزوی برپادرفته

۱۴۶

سال ۵۷ تا ۱۱۴ هجری

راه تازه

گاه‌شمار

۱۴۸

خلافت در دست برادران

۱۵۰

مردی که عاشق غذا بود

۱۵۰

خلیفه‌ی متفاوت

۱۵۱

آخرین روزهای ثبات

۱۵۱

امام پنجم در دمشق

۱۵۱

■ مترجم و مؤلف ایرانی

ابن مقفع

۱۵۲

پسری از فارس

۱۵۲

معلم خانگی عباسیان

۱۵۲

پایان کار کاتب

۱۵۳

■ بناهای بنی‌امیه

تأثیر هنر ایرانی بر معماری اموی

۱۵۶

کشمکش عقل و خرافه

۱۵۸

شاگردان ایرانی می‌آیند

۱۵۸

روز قالب‌شویان

۱۵۸

مراسمی با تقویم شمسی

۱۵۹

۱۶۰

سال ۸۳ تا ۱۴۸ هجری

از دمشق تا بغداد

گاه‌شمار

۱۶۲

انتقال قدرت

۱۶۴

پدر، دار، پسر

۱۶۴

سال‌های پایانی اموی

۱۶۴

بنی‌عباس می‌آیند

۱۶۶

خیزش خراسان

۱۶۷

نامه‌ای به مدینه

۱۶۹

■ سردار ایرانی سپاه‌جامگان

ابومسلم خراسانی

۱۷۰

سپاه، بپوشید!

۱۷۰

بیشروی به‌سوی غرب

۱۷۰

جنگ با چین

۱۷۰

عاقبت ابومسلم

۱۷۱

ابومسلم‌نامه‌ها

۱۷۱

شاگردان شاخص امام ششم

۱۷۴

جابر بن خیّان توسی

۱۷۴

هشام بن حکم

۱۷۴

ابوحمره ثُمّالی

۱۷۴

آبان بن تغلب

۱۷۴

مومن الطاق

۱۷۵

زُرّارة بن أعین

۱۷۵

عمران بن عبدالله اشعری قمی

۱۷۵

حریر بن عبدالله بجستانی

۱۷۵

مُعلی بن خُنیس

۱۷۵

دولت منصور

۱۷۶

مدعیان داخلی خلافت

۱۷۶

رقیبایی از بنی‌هاشم

۱۷۶

ساخت پایتخت تازه

۱۷۷

در حاشیه‌ی سیاست

۱۷۷

۱۷۸

سال ۱۲۸ تا ۱۸۳ هجری

روزگار زندان

گاه‌شمار

۱۸۰

متولد صفر، متولد سفر

۱۸۲

مادری از مغرب

۱۸۲

شکاف در میان شیعیان

۱۸۲

پایان تدریس

۱۸۴

آغاز دوران زندان

۱۸۵

■ وزرای ایرانی سلسله‌ی بنی‌عباس

خاندان برمکیان

۱۸۶

بلخ تا بغداد

۱۸۶

چهار پسر یحیی

۱۸۶

نتیجه‌ی حسادت

۱۸۷

هدیه‌ای از بغداد

۱۸۷

خبری از خراسان

۱۸۸

زندان به زندان

۱۸۸

زندگی در سیاهچال

۱۸۸

داستان دو گنبد

۱۸۸

■ تأثیر پوشاک ایرانی بر تن‌پوش‌های اسلامی

لباس‌های خوش‌دوخت ایرانی

۱۹۲

لباس ایرانی بر تن تحقیرکنندگان ایران!

۱۹۳

مثل ایرانی‌ها بپوشید

۱۹۳

چشم و هم‌چشمی زنانه

۱۹۳

۱۹۴

سال ۱۴۸ تا ۲۰۳ هجری

خلافت در خراسان

گاه‌شمار

۱۹۶

به مرو برو!

۱۹۸

سقوط وزیران ایرانی

۱۹۸

پایان هارون در مشهد

۱۹۸

رسم برادرکشی

۱۹۹

ایران در برابر بنی‌عباس

۲۰۰

ایرانی‌ترین خلافت

۲۰۰

■ وزرای ایرانی مأمون

برادران سهل سرخسی

۲۰۲

بن‌زادگان سرخسی در کوفه

۲۰۲

پیشنهاد عجیب

۲۰۲

قتل در حمام

۲۰۳

۲۴۸
۲۴۸
۲۴۸

■ مؤسس سلسله‌ی صفاریان
بعقوب لیث صفاری
پایان طاهریان
در برابر خلیفه

۱۲

سال ۲۵۵ تا ۳۲۹ هجری ۲۵۰

آغاز یک دوران

گاه‌شمار ۲۵۲

سال‌های سخت ۲۵۴
مدعی امامت ۲۵۴
سازمان پیچیده‌ی وکالت ۲۵۵

پایان سده‌های پرهیا هو ۲۵۶
تلاش برای سامان ایران ۲۵۶
بازگشت به ایران باستان ۲۵۷
برادران ماهی‌گیر، فاتحان بغداد ۲۵۷
دوران خلافت یک‌روزه ۲۵۸
نامداران ایران ۲۵۸

■ شاعر ایرانی
ابوالقاسم فردوسی ۲۶۰
دل بسته به گذشته ۲۶۰
منبع اصلی شاهنامه ۲۶۰

نایبان چهارگانه ۲۶۲
عثمان بن سعید ۲۶۲
محمد بن عثمان ۲۶۲
حسین بن روح نوبختی ۲۶۲
علی بن محمد سمری ۲۶۳

■ مهاجرت سادات به ایران ۲۶۶

پی‌نوشت‌ها ۲۷۲
کتاب‌شناسی ۲۷۸
نمایه‌ها ۲۸۲

سال ۲۱۲ تا ۲۵۴ هجری ۲۲۴

زیر چتر ترکان

گاه‌شمار ۲۲۶

سازمان وکیلان ۲۲۸
مبارزه با انحرافات ۲۲۸
مقدمه‌چینی برای غیبت ۲۲۹

■ رهبر جنبش خرم‌دینان ایران
بابک خرم‌دین ۲۳۰
ریشه در تاریخ ۲۳۰
در برابر بابک ۲۳۰
ایرانی علیه ایرانی ۲۳۱

بدرود بغداد ۲۳۲
تخریب کربلا ۲۳۲
خلیفه‌کشان ۲۳۲
پناه به بربرها ۲۳۳
فرار از سامرا ۲۳۳

■ معماری بنی‌عباس
در سایه‌ی ساسانی ۲۴۰
۲۴۰

سال ۲۳۲ تا ۲۶۰ هجری ۲۳۸

بعقوب در راه سامرا

گاه‌شمار ۲۴۰

امامت در سال سخت ۲۴۲
وکلا‌ی خائن ۲۴۲
به‌دنبال پسر ۲۴۴
هرج و مرج در سامرا ۲۴۴

خلیفه‌ی عباسی ولیعهد علوی ۲۰۴
پایان دنیا؟ ۲۰۴
عبور از کویر ۲۰۴
بازگشت به بغداد ۲۰۵

■ مسیر حرکت امام هشتم در ایران ۲۰۸
مهمان ایران ۲۰۸

■ مجموعه‌ی حرم امام رضا در مشهد ۲۱۰
چکیده‌ی هنر ایرانی ۲۱۰

سال ۱۹۵ تا ۲۲۰ هجری ۲۱۲

رستاخیز ایران

گاه‌شمار ۲۱۴

خراسان علیه عراق ۲۱۶
امامت در کودکی ۲۱۶
عموها در راه ایران ۲۱۷
هم‌زمان با مأمون ۲۱۷

■ مؤسس اولین حکومت ایرانی بعد از اسلام

طاهر بن حسین ۲۲۰
آغاز خودمختاری ۲۲۰
استمرار استقلال ۲۲۱
در خدمت بغداد ۲۲۱

خانه‌ی علم ۲۲۲
داماد خلیفه ۲۲۲
مالیات سنگین ایران ۲۲۲
چرخش معتمص ۲۲۳
درکنار پدر بزرگ ۲۲۳

کاسه‌ی لعابی
ساخت طاهریان،
نیشابور

پیش‌گفتار

نوشته‌اند پیامبر اسلام به هنگام دیدن سلمان، برای خوش‌آمدگویی به فارسی می‌گفت: «به‌درستی و شادی». «هر روز را برایمان نوروز کنید» نیز عبارتی منسوب به امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب در دوران خلافتش در کوفه است؛ دورانی که ایرانیان پیرامون او بودند و عرب‌ها از این موضوع شکایت داشتند. «هر که درم اندوزد، جزایش دوزخ باشد» هم حدیثی فارسی منتسب به امام ششم شیعیان است که آن را از نشانه‌های حضور ایرانیان در محافل امامان می‌دانند.

ایران و امامان ترکیب ویژه‌ای است. دوازده امام شیعه و مذهب تشیع تأثیر عمیقی بر تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران بعد از اسلام گذاشته‌اند. ایران، به‌خصوص از عهد صفوی به این سو، حول محور تشیع دوازده‌امامی، وحدت ملی‌اش را باز یافت و تشیع مذهبی استوار با قواعدی مشخص شد. از یک سو، مردمان این دیار به تشیع رنگ و بویی ایرانی دادند و از سوی دیگر، این مذهب اقوام ایرانی را منسجم کرد.

پرسش این است که این رابطه‌ی متقابل چگونه شکل گرفت؟ تاریخ‌نویسان، به‌خصوص در محافل آموزشی مثل مدارس و دانشگاه‌ها، مقاطع تاریخی را چنان از هم تفکیک کرده‌اند که روایت تاریخ منقطع به نظر می‌رسد. تاریخ ایران باستان، فصلی جداست و تاریخ ایران اسلامی داستانی مجزا. نکته‌ی جالب این که تاریخ اسلام خود با سرفصل‌های جداگانه‌ای تعریف می‌شود. با این نوع تقسیم‌بندی، هیچ‌گاه نمی‌توان چگونگی و چرایی شکل‌گیری رابطه‌ی ایران و امامان را پاسخ داد. این انقطاع باعث می‌شود تا مخاطبان در مواجهه با موضوعاتی چون فارسی صحبت کردن پیامبر و امامان، جایگاه ایرانی‌ها نزد ایشان، شمار یاران ایرانی در واقعه‌ی کربلا و هم‌زمانی زندگی امامان با ایرانیان شناخته‌شده‌ای چون یعقوب لیث صفاری، بابک خرمدین و رودکی حیرت‌زده شوند و با دیدی تردید به آن‌ها بنگرند.

تطبیق رخدادهای ایران با عصر امامان، منظری تازه است که در این کتاب پیش روی خواننده قرار می‌گیرد. هدف این تطبیق، یافتن پاسخ چرایی و چگونگی ایجاد رابطه‌ی عمیق میان ایران و امامان است. با روشن شدن پاسخ، دیگر تعجب‌برانگیز نخواهد بود که چرا علی بن ابی‌طالب پایتخت خلافتش را به کوفه، در نزدیکی تیسفون، پایتخت اشکانیان و ساسانیان منتقل می‌کند، واقعه‌ی عاشورا در کربلا، منطقه‌ای در جغرافیای ایران ساسانی آن زمان رخ می‌دهد، هفت تن از امام شیعیان در «ایران بزرگ» به خاک سپرده می‌شوند، یا میلاد و غیبت آخرین امام شیعیان در ایران به وقوع می‌پیوندد.

تاریخ‌نگاری در ایران

تاریخ در عین سادگی، پیچیده است. به‌ظاهر روایتی خطی دارد، اما رویدادها، مستقیم و غیرمستقیم بر هم تأثیر می‌گذارند. این پیچیدگی حتی شامل خود کلمه‌ی تاریخ هم می‌شود. برخی آن را مُعَرَّب عبارت فارسی «ماه روز» می‌دانند و برخی دیگر مصدری برساخته از ماده‌ی عربی «أَرَخَ». «تاریخ» در لغت به معنای تعیین زمان یک رویداد نسبت به یک مبدأ زمانی است. حدود هزار و هفتصد سال پیش از ظهور اسلام، آریایی‌ها وارد فلات ایران شدند و مدتی بعد با نوشتن نخستین کتیبه‌ها گام در تاریخ نهادند. کتیبه‌های دوران مادها و هخامنشیان، جملگی تاریخ‌نگاری آن عصر به شمار می‌آیند. این مکتوبات بر سنگ، در کنار اسطوره‌ها، داستان‌ها و تاریخ شفاهی، تاریخ فرهنگی ایران باستان را می‌سازند؛ تاریخی که خدای‌نامه‌ها یکی از محصولات آن بودند و بعدها در قالب شاهنامه‌های منثور و منظوم ماندگار شدند.

تاریخ‌نگاری اسلامی

تاریخ‌نگاری اسلامی ریشه در قرآن و حدیث دارد. اشارات فراوان قرآن به اقوام گذشته و سرگذشت‌شان و توصیه به پیروی از سیره‌ی پیامبر، مسلمانان را به تاریخ علاقه‌مند کرد. نخستین تاریخ‌نگاری‌های اسلامی آمیخته‌ای بودند از قرآن، حدیث، تفسیر و سیره‌ی پیامبر. فتوحات صدر اسلام و پیوستن اقوام گوناگون با پیشینه‌های مختلف دینی و تمدنی، در کنار اختلاط فرهنگ‌ها و لزوم بازطراحی مدیریت‌های خرد و کلان قلمرو اسلامی، ابعاد این تاریخ‌نگاری‌ها را بسط داد. میراث‌داران تاریخ عرب که پیش‌تر صرفاً علوم انساب و ایام می‌دانستند، ناگهان با خدای‌نامه‌های ایرانی روبه‌رو شدند که وارث صدها سال تمدن و تاریخ مدوّن بودند. به این ترتیب، تاریخ‌نگاری اسلامی با تاریخ‌نگاری ایرانی درآمیخت و با بهره‌گیری از ادبیات عربی، پارسی، یهودی، و مسیحی سامان گرفت.

تا اوایل سده‌ی دوم هجری، کتاب‌هایی که حوادث و رویدادها را نقل می‌کردند، «اخبار» نامیده می‌شدند، اما به‌مرور عنوان «تاریخ» به خود گرفتند. «تاریخ»‌ها، حوادث را با ذکر زمان وقوع روایت می‌کردند و «اخبار»، حول تک‌نگاری یک فرد یا رخداد نوشته می‌شدند.

چند منظر درباره‌ی تاریخ‌نگاری

تاریخ‌نگاری را می‌توان از چند منظر دسته‌بندی کرد. اول، شیوه‌ی تدوین و تنظیم مواد تاریخی که خود به دو دسته‌ی

تنظیم سال‌شمارانه و تنظیم موضوعی. فرهنگ‌نامه‌ای تقسیم می‌شوند. دسته‌ی نخست، از شیوه‌ی تاریخ‌نگاری ایرانی اقتباس شده و «تاریخ طبری» و «تاریخ ابن اثیر» در زمره‌ی نمونه‌هایش به حساب می‌آیند. دسته‌ی دوم، دیدگاهی موضوعی به رخدادها دارد که از نمونه‌های شاخص می‌توان «تاریخ فخری» یا «تجارب الامم» را برشمرد. از تاریخ‌نگاری‌های موضوعی می‌توان اشاره کرد به «سیره» (تحلیل وضع نزول آیات در زمان پیامبر و تأثیر آن بر سبک زندگی او)، «فتوح» (روایت فتوحات سرزمین‌های مختلف)، «مغازی» (روایت جنگ‌های دوران پیامبر)، و «طبقات» (بررسی وضعیت راویان اخبار و احادیث) که برخی‌شان بنا به اقتضائات روزگار از دل دیگری منشعب شده‌اند. به طور مثال، اهمیت صحت اخبار دوران پیامبر (سیره)، لزوم بررسی جایگاه راویان و صحت روایت‌هایشان (طبقات) را پدید آورد. همچنین می‌توان به تاریخ از منظر روش‌های تاریخ‌نگاری نیز نگرست که شامل سه روش عمده‌ی روایی، ترکیبی، تحلیلی است. روش روایی، کهن‌ترین و مهم‌ترین روش تاریخ‌نگاری اسلامی است. تا اوایل سده‌ی دوم هجری، روایات سیره، مغازی و فتوح شفاهی نقل می‌شدند و سپس مکتوب شدند. در روش ترکیبی، تاریخ‌نگار با تلفیق روایت‌های مختلف یک رویداد، گزارشی جامع به دست می‌دهد. در روش تحلیلی، او آن‌چه را از روایات ترکیب کرده، تبیین و تحلیل می‌کند. نویسندگان تاریخ‌های عمومی مثل یعقوبی، مسعودی، طبری و ابن اثیر، تاریخ را از بدو آفرینش تا روزگار خود نوشته‌اند و معتقدند تاریخ طبیعی جهان در قالب تاریخ دینی تکامل می‌یابد.

مکاتب تاریخ‌نگاری

گسترش قلمرو اسلامی و مواجهه‌ی عرب‌ها با جریان‌های فکری و تمدنی گوناگون، پنج مکتب تاریخ‌نگاری متفاوت پدید آورد: مدینه، عراق، ایران، شام، و اندلس. «مکتب مدینه» نخستین مکتب تاریخ‌نگاری اسلامی به شمار می‌آید. به دلیل آن که در شهر پیامبر و پیرامون سبک زندگی و نحوه‌ی حکومت‌داری او پا گرفت، به «مکتب سیره» و «مکتب مغازی» هم شهره شد. «مکتب عراق» با محوریت فتوحات ایران و انتساب‌شان به قبایل، در بصره و کوفه شکل گرفت. این مکتب طبعاً متأثر از مکتوبات تاریخی ایران بود. «مکتب ایران» ترجمه‌ی آداب مُلک‌داری فرمانروایان ایرانی، به‌خصوص ساسانیان بود که مورد وثوق و مراجعه‌ی تاریخ‌نگاران اسلامی در حوزه‌ی سیاست و مُلک‌داری قرار می‌گرفت و بعدتر با «مکتب عراق» پیوند خورد، ولی

قتل یزدگرد سوم و سقوط این سلسله از نقاط برجسته‌ی تاریخی، و سلمان فارسی، شخصیت شاخص ایرانی این بخش است. اولین پرونده‌ی کتاب با موضوع تأثیرات متقابل آداب غذا و خوراک را در این فصل می‌خوانید. فصل دوم به سراغ زندگی حسن بن علی ملقب به مجتبی، امام دوم شیعیان می‌رود. میثم تمار شخصیت برجسته‌ی ایرانی این فصل است و تأثیر معماری ایرانی بر مسجد جامع اموی دمشق پرونده‌ی اختصاصی آن. سومین فصل، به حسین بن علی، امام سوم شیعیان اختصاص دارد که دومین فصل پرورق و متنوع‌ترین فصل کتاب به شمار می‌آید. تبیین جایگاه ایرانی‌ها در واقعه‌ی عاشورا، نقشه‌های تحلیلی این رویداد، و معرفی یاران ایرانی امام سوم شیعیان در کربلا از دیگر موضوعات این فصل است. پرونده‌ی اختصاصی‌اش نیز مربوط به سوگواری‌های ایرانی. عاشورایی است که در میان آن‌ها تعزیه جایگاه خاصی دارد. زندگی و زمانه‌ی علی بن الحسین ملقب به سجاد و رویدادهای مربوط به پس از واقعه‌ی عاشورا، از جمله سفر کاروان آسرای کربلا به کوفه و شام، و قیام مختار ثقفی را در فصل چهارم خواهید خواند. فصل پنجم، دوران زندگی محمد بن علی ملقب به باقر را روایت می‌کند و به تأثیر معماری ایرانی بر معماری اموی، و معرفی ابن‌مقفع، نویسنده و مترجم ایرانی اختصاص دارد. در فصل ششم، با سیره و زندگی جعفر بن محمد ملقب به صادق آل محمد آشنا می‌شویم و رویدادهای مربوط به قیام ابومسلم خراسانی و براندازی امویان و روی کار آمدن عباسیان را می‌خوانید. زندگی و زمانه‌ی موسی بن جعفر، امام هفتم شیعیان در دوره‌ی حکمرانی هارون، خلیفه‌ی عباسی، ورود برمکیان به عنوان وزیر به دستگاه خلافت و تأثیر پوشاک ایرانی بر البسه‌ی رسمی آن زمان، از موضوعات فصل هفتم است. فصل هشتم بر زندگی و زمانه‌ی علی بن موسی الرضا و رویدادهای مربوط به سفرش از مدینه تا مرو تمرکز دارد و برادران سهل سرخسی، وزیران ایرانی مأمون عباسی، را به عنوان شخصیت‌های مهم این دوره معرفی می‌کند. فصل نهم، روایتگر زندگی محمد بن علی، جواد الاثم، و مقارن است با روی کار آمدن اولین سلسله‌ی ایرانی بعد از اسلام موسوم به طاهریان. به همین مناسبت، در بخش شخصیت ویژه، نگاهی می‌اندازیم به طاهر بن حسین، مؤسس این سلسله. فصل دهم، به زندگی و سیره‌ی علی بن محمد ملقب به هادی اختصاص دارد. شخصیت برجسته‌ی این فصل بابک خرم‌دین و پرونده‌ی اختصاصی‌اش، تأثیر معماری ایرانی بر معماری دوران عباسی است. زندگانی حسن بن علی العسکری محور فصل یازدهم و شخصیت

در ابتدای سده‌ی سوم هجری، ایرانی‌ها نخستین مردمانی لقب گرفتند که عَلم خودمختاری و استقلال از خلافت را برافراشتند. تاریخ‌نگاران درباره‌ی این دوره، نظرات مختلفی دارند. برخی آن را سال‌های سرخوردگی و سکوت ایرانیان می‌دانند و برخی دیگر، سال‌های پربهایوی جنبش‌های فکری، عقیدتی و خیزش‌های گوناگون.

محتوا و شاکله‌ی کتاب

کتاب حاضر هم‌زمان روایتگر تاریخ اسلام و تاریخ ایران است و به صورت تطبیقی رویدادهای داخلی و خارجی سرزمین ایران را از سال ۲۳ پیش از هجرت تا ۳۲۹ هجری روایت می‌کند. خط سیر اصلی‌اش، نسبت تاریخ ایران با زندگی امامان است و وقایع تاریخی و معرفی شخصیت‌ها حول این محور می‌گردد. کتاب از یک مقدمه، دوازده فصل و یک مؤخره تشکیل شده است. هر فصل، با تطبیق رخدادهای ایران، به زندگی و زمانه‌ی یکی از امامان شیعه از تولد تا شهادت می‌پردازد و یک یا چند شخصیت ایرانی، یا مرتبط با ایران را در قالب پرونده‌ای مستقل معرفی می‌کند. همچنین، در دل فصل‌های کتاب، پرونده‌هایی با محوریت تأثیرات متقابل فرهنگی آمده است، از جمله پوشش، غذا، معماری و سوگواری. این بخش‌ها لزوماً با هر فصل ارتباط تاریخی ندارند و صرفاً به نمودهای این تأثیرات می‌پردازند. در هر فصل خواننده در ستون «پیش از این»، خلاصه‌ای را از آنچه در صفحات پیشین آمده می‌خواند و در ستون «پس از این» آنچه را که خواهد آمد. از آن‌جا که تمرکز کتاب انطباق رویدادهای هم‌زمان تاریخ اسلام با محوریت زندگی امامان و تاریخ ایران است، طبیعتاً به برخی رویدادهای بیرون از این گستره، کم‌تر پرداخته شده است.

مقدمه‌ی کتاب، به‌اختصار به تاریخ گذشته، محیط جغرافیایی و رویدادهای ایران و شبه‌جزیره‌ی عربستان می‌پردازد و پیشینه‌ی کم‌وبیش نه‌هزارساله‌ی تمدن و سلسله‌های دوران ایران باستان، پیشینه‌ی وقایع شبه‌جزیره‌ی عربستان به‌عنوان زادگاه اسلام و آداب و رسوم و گوناگونی اقوام آن را مرور می‌کند.

فصل نخست کتاب که مفصل‌ترین فصل آن نیز به شمار می‌آید، به زندگی و زمانه‌ی امیرالمؤمنین، علی بن ابی‌طالب می‌پردازد که رویدادهای ابتدای سده‌ی هفتم میلادی تا ظهور اسلام، عصر پیامبر، دوران فتوحات و عصر خلفای راشدین را دربرمی‌گیرد. این دوره مقارن با سلطنت خسرو پرویز ساسانی و وقوع آخرین نبردهای بزرگ ایران و روم است. افول سلسله‌ی ساسانی، نبردهای قادسیه و نهاوند،

مسیرش را مستقل طی کرد. تاریخ‌نگاران این مکتب از سده‌ی چهارم هجری به بعد، زبان عربی را کنار گذاشتند و به فارسی قلم زدند. ابوعلی مسکویه، بیهقی، رشیدالدین فضل‌الله و جوینی، از تاریخ‌نگاران نامدار این سبک بودند. «مکتب شام» نیز متأثر از مکاتب مدینه و عراق، در قلمرو امویان شکل گرفت و با سقوط این سلسله از رونق افتاد. متأخرترین مکتب نیز «مکتب اندلس» است که در واقع ادامه‌ی «مکتب شام» بود، چون بازماندگان امویانی بودند که به اندلس گریختند و در آن‌جا حکومت تشکیل دادند.

تاریخ‌نگاری معاصر

تاریخ‌نگاران متقدم اسلامی، همواره رویدادهای ایران را نه به‌صورت مستقل، بلکه به عنوان بخشی از تاریخ سیاسی خلافت اسلامی روایت می‌کردند. در این روایت، هرگاه ایرانیان در مناسبات سیاسی نقشی درخور می‌یافتند مورد توجه قرار می‌گرفتند، از جمله در قیام ابومسلم، به وزارت رسیدن برمکیان و برپایی حکومت آل بویه. این دیدگاه را مورخان متأخر عرب هم دارند. برخی مستشرقین غربی مانند رومن گیرشمن، جورج کامرون، تئودور نولدکه و آرتور کریستین‌سن پژوهش‌هایشان بر ایران باستان متمرکز بود. پیش از انقلاب، با ترجمه‌ی آثار این افراد، تفوق دوره‌ی ایران باستان ترویج می‌شد. پس از انقلاب، این دیدگاه معطوف به ترویج ایران دوره‌ی اسلامی شد. این دو دیدگاه نه نافی، بلکه مکمل هم‌اند.

سال‌های سکوت یا هیاهو؟

«تاریخ تطبیقی ایران در عصر امامان»، از نظر روش تاریخ‌نگاری اسلامی، ترکیبی است از روش‌های روایی و ترکیبی، و مقطعی را روایت می‌کند که ایران از دوره‌ی باستان به دوره‌ی اسلامی گذر می‌کند و رویدادهای سید و پنجاه سال نخست دوره‌ی اسلامی را در برمی‌گیرد. این مقطع، دوره‌ی مهمی در تاریخ ایران و عرب‌ها است. با ظهور اسلام در شبه‌جزیره‌ی عربستان، عرب‌ها به واسطه‌ی قرآن و کتابت وارد تاریخ شدند. همچنین، با سقوط ساسانیان، ایران از دوران باستان گذر کرد و گام به دوره‌ی اسلامی گذاشت. مردم ایران بعد از الحاق به قلمرو اسلامی، استقلال زبانی و فرهنگی‌شان را حفظ کردند و مانند دیگر سرزمین‌ها، از جمله مصر، در زبان و فرهنگ رسمی عرب‌ها حل نشدند. آن‌ها افزون بر انتقال دانش و راهاندازی نهضت ترجمه‌ی علوم از فارسی و یونانی به عربی، در انتقال خلافت از امویان به عباسیان و ایرانی‌سازی آن نقش چشمگیری داشتند.

برجسته‌اش، یعقوب لیث صفاری است. آخرین فصل کتاب، روایتگر دوران غیبت صفرای آخرین امام شیعیان است. معرفی نواب چهارگانه‌ی غیبت صفرا، خیزش سلسله‌های ایرانی از جمله سامانیان، آل بویه و آل زیار و درخشش چهره‌ی نامدار ادبی آن عصر، فردوسی، از موضوعات اصلی این بخش است.

در بخش انتهایی نیز نگاهی انداخته‌ایم به جایگاه سادات شش‌گانه در ایران و ادامه‌ی تأثیرات متقابل ایران و امامان.

مبنای تطبیق تاریخ قمری و شمسی

در مورد تاریخ دقیق رویدادها، به‌خصوص ولادت و شهادت امامان، روایت‌های مختلفی وجود دارد. برای رفع این مشکل، روایت‌های مشهورتر را ملاک قرار داده‌ایم. مبنای رویدادها، تاریخ هجری قمری است، چون تاریخ رسمی مشترک سرزمین‌های اسلامی در این دوره بوده است. پیشینه‌ی تاریخ هجری به سال شانزدهم هجری بازمی‌گردد. در این سال بنا به تصمیم صحابه‌ی پیامبر، هجرت پیامبر از مکه به مدینه را به عنوان مبدأ برگزیدند و محرم را ماه نخست سال اعلام کردند. پیش از این تاریخ، نامه‌ها و نوشته‌ها تاریخ ثابتی نداشتند و هر نگارنده زمان نگارش نوشته‌اش را بر مبنای رویداد مهم پیرامونش مشخص می‌کرد، مثل سال‌های حکومت یک پادشاه یا رویدادی مانند «عام الفیل» (سال حمله‌ی سپاه ابرهه، حاکم یمن به مکه). سال‌شمار رسمی کنونی ایران، هجری خورشیدی است که بر مبنای گاه‌شمارهای کهن ایرانی شکل گرفته است. با این حال، تطبیق دقیق رخدادهای ثبت‌شده براساس تاریخ هجری قمری، دشواری‌های فراوانی دارد و مستلزم محاسبات دقیق نجومی است. بنابراین، در این کتاب از به‌کارگیری نرم‌افزارها و ابزارهای تبدیل تاریخ چشم پوشیده‌ایم.

سابقه‌ی تصویرگری کتاب‌های تاریخی

در کتاب حاضر، به‌فراخور و حال و هوای متن نقاشی‌های اختصاصی و تصاویر متعددی تهیه شده است. چنین امری، اگر نگوییم بی‌سابقه، در حوزه‌ی تاریخ ایران و اسلام کم‌سابقه است. پیشینه‌ی مصور ساختن کتاب در ایران، به سده‌های پیش، به مختارنامه‌ها و شاهنامه‌ها می‌رسد که هنرمندان مکاتب گوناگون هنری، به سفارش سلاطین دربار تیموری و صفوی به صورت تک‌نسخه آن‌ها را مصور می‌کردند. نسخ مصور عصر قاجار هم محدود بودند و طیفی از مخاطبان را اقلان می‌کردند که عمدتاً بی‌سواد بودند و از طریق این تصاویر محدود با متن ارتباط برقرار می‌کردند.

کتاب‌های مذهبی مانند «حمله‌ی حیدری» و «نسخ تعزیه» در زمره‌ی کتاب‌های مصور سنگی مورد توجه عصر قاجار بودند. اطلس‌های مختلف جهان اسلام، شیعه، غزوات پیامبر هم عموماً نقشه‌محور بودند و تصاویرشان کیفیت لازم را نداشت. دیگر کتاب‌ها نیز از تصویر به صورت محدود و در قالب گالری‌های پایان کتاب بهره می‌بردند.

منابع تصویری

کتاب‌های مصور در ایران مهجورند، چون در نگاه سنتی، مقیاس اهمیت یک کتاب فشرده‌ی مطالبش است و مصورش‌دش به‌غلط، کم‌فروشی نویسنده و ناشر قلمداد می‌شود. خوشبختانه در سال‌های اخیر این نگاه تا حدی تلطیف شده است. در کتاب حاضر ارتباط معناداری بین متن، تصاویر و نقشه‌ها برقرار است. تصاویر نه تزئینی بلکه مکمل متن‌اند. نقشه‌ها با توجه به نیاز متن تهیه شده‌اند. این منابع تصویری، براساس اقتضا، طیف گسترده‌ای را در بر می‌گیرند، از عکس‌های اینیه‌ی تاریخی و نگاره‌ها تا عتیقه‌ها و اشیای باستانی. همه‌ی این تصاویر، با کیفیت اصلی از موزه‌های معتبر داخلی و خارجی تهیه شده‌اند و جزئیات‌شان در قالب شرح عکس آمده است. برای مثال، تصاویر اشیای دوره‌ی پیش از ظهور اسلام در عربستان، متعلق به موزه‌های عربستان سعودی و اشیای دوره‌ی امویان متعلق به موزه‌های سوریه و اردن است. در جای‌جای متن از منابع موزه‌های بزرگ جهان مانند متروپولیتن نیویورک، پرگامون برلین، لوور پاریس، دیوید کپنهاگ، و آرمنیائز سن‌پترزبورگ نیز بهره گرفته‌ایم. برخی عکس‌ها هم اختصاصی و حاصل سفر عکاس‌ها به شهرهای مختلف مانند نهاوند و دزفول است. کوشیده‌ایم تا از تمام ظرفیت‌های تصویری در این کتاب استفاده کنیم. تمام منابع تصاویر در انتهای کتاب به‌صورت نمایه‌ی تصاویر آمده است. بیش از پنجاه تصویرسازی اختصاصی در این کتاب انجام شده که برخی از موضوعات برای اولین بار به روی بوم آمده‌اند. روش کار بدین‌صورت بود که در جلسات متعدد روی ایده‌ی نقاشی تبادل نظر می‌شد و صحت و دقت آن از لحاظ تاریخی بررسی می‌شد. پس از نهایی شدن ایده، نقاشی موردنظر روی بوم می‌آمد.

انتخاب منابع مکتوب

کتاب پیش رو، با تکیه بر منابع مختلف علمی، پژوهشی و تاریخی نوشته شده است. کوشیده‌ایم در وهله‌ی نخست از منابع متقدم، متقن و مورد ارجاع بیش‌تر بهره ببریم که با

مشاوره‌ی کارشناسان این حوزه و بر اساس پیشنهادات آن‌ها گزینش شده‌اند. در این کتاب بیش از دویست منبع به‌طور مستقیم مورد استفاده قرار گرفته است که بیش از چهل موردشان منابع دست‌اول هستند، از جمله تواریک طبری، ابن اثیر و مسعودی. افزون بر این، مقالات بی‌شماری نیز با توجه به جایگاه علمی مقاله، نویسنده و نشریه، مورد استناد قرار گرفته‌اند. فهرست منابعی که به‌صورت مستقیم مورد استفاده قرار گرفته‌اند در بخش کتاب‌شناسی در انتهای کتاب آمده است. همچنین نمایه‌ای موضوعی هم برای استفاده‌ی علاقه‌مندان و پژوهشگران در پایان کتاب آمده است.

مشاوران

به منظور راستی‌آزمایی و صحت مطالب، طیف گسترده‌ای از اساتید و کارشناسان در حوزه‌های تخصصی، کتاب را زیر ذره‌بین موشکافانه‌شان برده‌اند. دکتر رسول جعفریان، استاد تاریخ اسلام و ایران، مطالب کتاب را از صافی مطالعات تاریخ اسلامی گذراند. استاد علی بهرامیان، معاون علمی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، بن‌مایه‌ها و ساختار کتاب را بررسی کرد. دکتر محمدرضا سنگری با نگاهی موشکافانه بخش عاشورا و تبعاتش را مورد بررسی قرار داد. دکتر محمد حسین رجبی دوانی نیز نکاتی ارزنده را بیان کرد. دکتر محمدرضا مخبر دزفولی و حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا زائری نیز توصیه‌هایی کاربردی و نکاتی قابل تأمل داشتند که راهگشا بودند.

کتاب حاضر تلاش کوچکی است برای شناخت بخشی از پیشینه‌ی مهم این سرزمین با نگاهی نو، و اولین گام ما برای روایت مصور تاریخ ایران و اسلام. کوشیده‌ایم تا حد امکان غاری از خطا باشد. خوانندگان می‌توانند خطاهای احتمالی را گوشزد کنند تا در چاپ‌های بعدی اصلاح شود.

تیر ۱۴۰۱

احسان ناظم بکایی

«خانه‌ی خدا»

مسجد تاریخانه‌ی دامغان، یکی از کهن‌ترین مساجد ایران است که روی بقایای آتشکده‌ای ساسانی و براساس معماری ستون‌محور آن عصر ساخته شده است. تاریخانه، به معنای «خانه‌ی خدا»، بیست‌وشش ستون دارد و ارتفاع هر ستون حدود دو متر و هشتادوچهار سانتی‌متر است.